

LÁSZLÓ SZABOLCS

FELBONCOLNI A SZOVJETUNIÓT

Vaszilij Grosszman: *Panta rhei*

■ A Szovjetunióval kapcsolatos anekdoták egyike úgy tartja, hogy amikor 1927-ben Panait Istrati és Nikosz Kazantzakis meglátogatták a nagy gözzel épülő kommunista államot, aggódva fordultak kísérőjükhöz, a bolgár Hrisztyian Rakovszkijhoz, mert nem értették, miért kell a „szocialista haladásnak” ilyen nagyméretű pusztítást és szenvedést okoznia. Rakovszkij a bolsevik mozgalmi szemléletet tükröző szólással próbált magyarázkodni, mondván, hogy „a rántottához a tojást fel kell törni”, amire a legenda szerint Istrati a következőt felelte: „Jól van, látom a törött tojásokat, de hol van a rántotta?” Vaszilij Grosszman regényében a szovjet rendszer létjogosultságával szembeni kételkedés radikálisabb példáját találjuk, mert a zarnoki állam eszközeinek részletes bemutatása révén maga a forradalmi, „népboldogító” cél is embertelenné válik. A szibériai lágerben szenvedő hajdani pártaktivista abszurd önámítására, mely szerint „ha fát vágnak, forgács is akad, a párt igazsága igazság marad, az fontosabb az én bajomnál”, Ivan Grigorjevics, a könyv központi szereplője, rávágja, hogy: „Éppen az a baj, hogy kivágják a fát. Miért kell kivágni?” (107.)

Már ennyiből is látszik, hogy Grosszman 1955 és 1963 között írt, de befejezetlenül hagyott könyve beleilleszkedik abba a tágabb értelemben vett irodalmi hagyományba, mely a „nagy világszemléleti kiábrándulásokat” megjelenítő műveket foglalja magába. A harmincas évekkel kezdődően, szinte trendszerűen, számos kommunista vagy baloldali értelmiségi (mint

például Orwell, Koestler, Gide, Camus, a már említett Istrati, a forradalmár Victor Serge, később pedig Kundera és a maguk módján, közvetetten még Marin Preda vagy Déry Tibor is) úgy írta meg a saját világnézeti átváltozásáról szóló vallomását, hogy az a diktatúrák és az ideológiai fanatizmus elleni vádként jelenjen meg. Az ezen könyveket vezérlő, némelyikben implicit módon végigvonuló kudarc történet azt fájtalja, hogy az eredeti, reményteli, nemes eszme, amely az októberi forradalommal úgy tűnt, hogy megtestesül, fokozatosan és visszafordíthatatlanul a könyörtelen sztálinizmus diktatúrájába toroklott, s ezáltal alapjaiban megkérdőjelezte az őt tápláló filozófia érvényességét. Hasonlóképpen tehát a személyes és fájdalmas kiábrándulásnak, a reménnyel épített állammal szembeni radikális csalódásnak a sajátságos vallomását írta meg Grosszman *Panta rhei* című könyvében, noha a kézirat befejezetlensége miatt sajnos kevesebb irodalmi értékkel, mint említett író társai.

Sajátos helyzete abból adódik, hogy életének szinte minden dimenziója összefonódott a Szovjetunió kiépülésével és történetével. 1905-ben született Bergycsevben, a „keleti jiddis fővárosban” értelmiségi zsidó szülők gyermekeként, és ifjúságát a forradalom meg az utána kibontakozó események, az új szovjet világrend határozta meg. A novellákkal próbálkozó fiatal mérnököt a rendszer legtekintélyesebb írója, Makszim Gorkij fedezi fel és támogatja, aminek köszönhetően hamarosan kötetei jelennek meg, s felveszik a Szovjet Írók Szövetségébe. Igazi sikert és hírne-

vet azzal ér el, hogy Ilja Ehrenburghoz hasonlóan, 1941-től a háború végéig haditudósítóként követi a Vörös Hadsereget, és helyszíni jelentéseket ír folyamatosan a nagyobb csatákról a *Krasznaja Zvezda* című lapnak. Ő az első, aki már 1943-ban beszámol a szovjet csapatok által felszabadított treblinkai és majdaneki koncentrációs táborokról, majd Ehrenburggal közösen összeállítja a tömeges zsidógyilkosságokat bemutató dokumentum-kötetet, a „Fekete könyvet”.¹ 1960-ra elkészül monumentális művével, a második világháború történéseit bemutató *Élet és sors* című regénnyel,² amelyet terjedelme és hangneme miatt többen is a második *Háború és békének* neveztek. Grosszman, aki cikkeiben kritikusan viszonyult a „kuláktalanítás” és a kollektivizálás folyamataihoz, ekkor már végképp nem tartozik a rendszer kegyeltjei közé. Ennek ellenére Bulgakovhoz és Paszternakhoz hasonlóan abban reménykedett, hogy főműve hivatalosan megjelenhet – erről a hiábavaló reményről jegyzi meg Gy. Horváth László, hogy „a 20. századi nagy orosz írók naivitása példa nélküli”.³ Az Írószövetség bírálóbizottsága visszaüzeni Grosszmannak, hogy regénye talán majd kétszáz év múlva ha megjelenhet, a KGB pedig azonnal házkutatást tart lakásán, és elkobozza a kéziratot. Szerencsére egy „tisztázott” másolat megmarad, és 1980-ban ennek a kilopott változatából jelenik meg először Svájcban az *Élet és sors*. A kudarc hatására a *Panta rheit* már teljességgel a fióknak írta, míg 1964-ben gyomorrákban meg nem halt. Ez a szöveg csak 1989-ben jelenhetett meg a Szovjetunióban, ezt követte az első magyar kiadás is ugyanabban az évben.

A regény nyílt, radikálisan rendszerellenes hangneméből érezhető, hogy a fióknak szánt írás szokatlan szabadságot és bátorságot adott az írónak, és ennek köszönhetően igyekezett a szovjet és orosz történelem minden tabutémájának könyörtelenül nekirontani és az égető, kínos, szégyenletes problémákat kielemezni. Ugyanakkor

ez mégsem egy disszidens alkotó, vagyis a kívülálló lesújtó kritikája, hiszen Grosszmant soha nem tartóztatták le (például Szolzsenyicinnel ellentétben, aki nyolc évig raboskodott a Gulag különböző lágereiben), hanem a szovjet rendszer által kinevelt, majd ebben keservesen csalódott, belső, kommunista értelmiségi alapvető metamorfózisának a bizonyítéka. Egy totálisan felépített és minden egyénre ráerőszakolt létforma és világnézet gondolati szétrobbantásának a részben véghozvitt kísérlete. Ezért a könyv inkább hasonlít egy regényformába öntött önmarcangoló és társadalombíráló esszéfolymra, amelyben a vázlatos, hiányos irodalmi szerkezetet csakis az elemzések mélysége és őszintesége tudja ellensúlyozni.

A színre vitt történet egyszerű: Ivan Grigorjevics 1957-ben, huszonkilenc év szibériai rabság után, visszatér Moszkvába, hogy találkozzon családjának egyedüli élő tagjával, unokafivérével, a tudós Nyikolaj Andrejevicsel. Ivant annak idején, mint sok százezer társát, a hírhedt 58-as törvénycikk 10. pontja alapján tartóztatták le, és konkrét vádak nélkül három évtizedig tartották fogva különböző munkatáborokban. Jellemét vagy azt, hogy miként volt képes túlélni a fogságot, csak vázlatosan ismerjük meg, de a moszkvai rokonnal, majd egy szentpétervári ismerőssel megkísérelt párbeszéd lehetlensége világosan jelzi, hogy Ivan nem tud beilleszkedni a szovjet társadalomba, képtelen új életet kezdeni. Állást talál magának egy hadirokkantakat foglalkoztató vidéki gyárban, szobát bérel az özvegy Anna Szergejevna lakásában, és némán tengeti napjait. A párbeszéd és a lételelemző gondolat esélye a szelíd özvegyvel kialakuló visszafogott szerelem révén jönne létre, de ezt is megghiúsítja Anna Szergejevna korai halála, s Ivan végképp egyedül marad füzetbe jegyezgetett elmélkedéseivel.

A főszereplő egyszerű, belső konfliktus nélküli jelleme a regény világában a szovjet társadalommal szembeállított erkölcsi tisztaságot képviseli:

Ivan visszatérése a Sztálin halála után „kiolvadófélben levő” orosz hétköznapokba egyet jelent a vádló, megtestesült lelkiismeret megjelenésével. Pedig a szelíd, Dosztojevszkij Aljosájára emlékeztető Ivan Grigorjevics nem vádol senkit sem, de hirtelen felbukkanása, megőszült haja, fakóvá kopott ruhája, munkától eldurvult keze megannyi szemrehányásként hat mindenkire, aki élvezi a fennálló rendszert. Ám ha a jámbor szereplő nem is, Grosszman annál inkább vádat emel, ugyanis az Ivan besúgóját bemutató rész után a narratori szólam egyenesen az olvasónak szegezi a kérdést: „Ki a bűnös, kit terhel a felelősség? Mi történjék az emberek életét elpusztító besúgókkal?” – majd kegyetlen iróniába vált: „Gondolkodnunk kell, nem szabad elsietnünk a választ. Hisz szörnyű embert is szörnyű kivégezni.” (70.) Ezt követi a besúgóknak, vagyis a „Júdásoknak” és motívációiknak típus szerinti bemutatása, amit egy dramatisztált, karkai módon abszurd tárgyalási jelenet követ, ahol az Ügyész a Téglákat és a Spicliket faggatja bűnösségükről.

Hasonló közvetlenséggel veszi sorra a könyv a szovjet történelem egyéb kirívó mozzanatait, mert ezáltal Grosszman, főszereplője prizmáján keresztül, mindenáron cáfolni akarja a hegeli axiómát, miszerint „minden, ami valóságos, az ésszerű”, s részletes leírásaival bizonyítani, hogy „minden, ami embertelen, az értelmetlen és használhatatlan”. (235.) Csehovi érzékkel megrajzolt epizód szereplők révén közelebbi képet kapunk a „kuláktalanítás” és a kollektivizálás folyamatairól, az 1936–39 között Sztálin által véghezvitt „nagy tisztogatásokról”, a rabszállító szerelvényekről, a női légerekről és az ötvenes években lezajlott „zsidó orvosok peréről”. Megrázóan élethű leírást kapunk Anna Szergejevna vallomásán keresztül az 1932–33-as ukrajnai éhínségről, amelynek a szisztematikusan kitervelt borzalmait az elbeszélő tudatosan a holokausztra való utalásokkal érzékelteti. A könyv eme epizódjának

rendkívüliségét akkor lehet teljességgel értékelni, ha tudjuk, hogy az éhínségre a Szovjetunióban még csak utalni sem lehetett a nyolcvanas évek végéig. A *Panta rhei* utolsó fejezeteit Grosszman arra szánta, hogy a kommunizmus „nagy szentjének” és a szovjet állam atyjának, Leninnek a (bizonyos körökben mai napig ápolt) kultuszát élvezettel szétmarcangolja, és kimutassa, hogy a diktatúra szörnyűségeire a magyarázat valójában az ő „sebészi”, hataloméhes jellemében keresendő.

Regényről lévén szó, természetesen felmerülhet a kérdés a potenciális olvasóban, hogy miért is olvassa el Vaszilij Grosszman könyvét, ha befejezetlen. Esetleg pusztán történelmi érdeklődésből, kor- vagy egodokumentumként? Az orosz irodalom eddig kiadatlan művei iránt érzett filológiai kíváncsiságból? Bán Zoltán András a *Magyar Narancs* oldalain „elavult orosz regénynek” nevezi, amelyben az „esszészzerű ömlengések” és a „patetikus szemléletmód” egyértelmű csalódást okoznak.⁴ Ezzel ellentétben György Péter esztéta lelkesen ajánlja a könyvet a Litera Tv „*Most szólunk!*” rovatában, szerinte ugyanis „ha a fiatalok tényleg meg akarják tudni, hogy az apáik mibe haltak bele, akkor olvassanak Vaszilij Grosszmant, aki példátlan bátorsággal, nagyszerű önzetlenséggel és komoly okossággal írta meg ezt a történetet”.⁵ Bátorkodnék a második állásponthez csatlakozni a könyv megítélésével kapcsolatban, hiszen a *Panta rhei* nemcsak a múlt szörnyűségeinek megismerésében és megértésében nyújt segítséget, hanem lenyűgöző példáját mutatja annak, ahogy egy éles, önmarcangoló elme család nélkül, kegyetlen őszinteséggel tud szembenézni korával, a történelemmel és azzal a világgal, amely őt alakította. Ahogy Orwell Winstonja törekszik megőrizni a „kettő meg kettő négy” igazságát, úgy követi Grosszman is az etika, a józan ész és a művészi ábrázolás imperatívuszait, hogy eligazodjon az embertelen történesek káoszában.

■ JEGYZETEK

1. *Az ismeretlen fekete könyv*. Szerk. Krausz Tamás, Pannonica Kiadó, Bp., 2005.
2. Vaszilij Grosszman: *Élet és sors*. Ford. Soproni András, Európa, Bp., 2012.
3. Gy. Horváth László: *Vaszilij Grosszmanról*. Nagyvilág 2001. 6.
4. Bán Zoltán András: *Egy elavult orosz regény*. Magyar Narancs 2011. december 29.
5. Most szólunk! György Péter Vaszilij Grosszmant ajánlja. Elérhető: http://www.litera.hu/media/most_szolunk_gyorgy_peter_vaszilij_grosszmant_ajanlja

TÖBBSZÖRÖS IDŐUTAZÁS

Molnár Gusztáv: *Beszélgetések Méliusz Józseffel (1930–1939)*

■ Két értelmiségi beszélget 1978-ban, egyikük (Méliusz József) hatvankilenc éves, a másik (Molnár Gusztáv) harminc, egyikük íróként definiálja magát főként és mindenekelőtt, másikuk nem definiálja önmagát, de jól érzékelhetően valamiféle interdiszciplináris hálózat felől kérdez: a történelem és politikafilozófia, az irodalom- és esztétörténet felől. De nevezhetnénk analitikusnak is, aki múltbeli, feldolgozatlan, feldolgozás alatt lévő és feldolgozandó dolgokkal szembesíti beszélgetőtársát, gyakran provokálja is, hogy amaz olyan mondatokat mondjon és mondhasson, amelyeket másként, a beszélgetések és a közöttük létrejött bizalom nélkül nem mondott volna.

Mi az, amiről beszélgetnek? A cím melletti/alatti évszámok jelzik valamilyen mértékben a témát: a harmincas évek értelmiségi-politikai-irodalmi térképét próbálják megrajzolni, elsősorban az erdélyit, de külön fejezeteket nyitnak a magyarországi, a németországi és egyéb (zürichi, felvidéki, párizsi) tapasztalatoknak is. A fő téma tehát az erdélyi értelmiségi csoportok egymáshoz való viszonya: éles szembefordulásaik, konfliktusaik, illetve a harmincas évek végére tehető párbeszédkísérletek, koalíciók az úgynevezett „népfront”, illetve az 1937-es Vásárhelyi Találkozó jegyében. Molnár Gusztáv 1987-ben, a kézirat letisztázása után így foglalja össze a kötet előszavaként közölt gondolatme-

netében a beszélgetés tétjeit: „Végül is mi e párbeszéd »moralitása«? Ma, tíz év múltán is az, ami akkor: hogy a marxista, a népi és a liberális tradíciót felvállalók valamilyen formában szót kell hogy értsenek egymással (e három, a magyar kultúra és a magyar társadalom jövője szempontjából nem közömbös irányzat harmincas évekbeli összefüggéseiről, egymást kizáró kérélyelhetlenségéről és a közös veszély, a nemzeti veszélyeztetettség előtti egymás felé fordulásáról szól elsősorban e beszélgetésfolyam 1930-tól 1939-ig terjedő része). Szótértés alatt békés párviadalt is érte, amelyben az az irányzat számíthat a legnagyobb sikerre, amely a leginkább levetkőzi felekezeti jellegét, és a pluralizmust nemcsak kifelé vallja, hanem saját rendezőelvűvé is tudja tenni.” (8.) A könyvkézirat akkortájt eljutott több helyre – magyarországi szerkesztőségekhez is –, megjelenésére viszont végül is nem került sor.

Miért éppen Méliusz és Molnár Gusztáv beszélgetését érdemes hallgatni erről a korszakról? Elsősorban talán egy komolyan vett „generációs párbeszéd” modelljét figyelhetjük benne. Erre a jellegre többször is reflektálnak a beszélgetéspartnerek – főként Méliusznak fontos a különbségekre rámutatni, hogy érthetővé tegye bizonyos harmincas évekbeli döntéseinek motivációit és hátterét. Molnár Gusztáv, amikor egyfajta generációs önmeghatározásra ke-